

**ІМЕННИКОВА ЛЕКСИКА У СЛОВНИКУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА РЕДАКЦІЄЮ Б.Д. ГРІНЧЕНКА
(способи та засоби лексикографування)**

У статті аналізуються способи та засоби лексикографування іменникової лексики, яка є основою реєстру Словника української мови за редакцією Б.Д. Грінченка, встановлюються особливості вираження лексичних, граматичних і стилістичних характеристик реєстрових іменників.

Ключові слова: *словник, ремарка, іменникова лексика, способи і засоби лексикографування.*

В статье анализируются способы и средства лексикографирования именной лексики, которая составляет основу реестра Словаря украинского языка под редакцией Б.Д. Гринченко, устанавливаются особенности выражения лексических, грамматических и стилистических характеристик реестровых имен существительных.

Ключевые слова: *словарь, именная лексика, ремарка, способы и средства лексикографирования.*

The article analyzes the lexicographic ways and means of presentation of noun vocabulary, which is the base of the registry of the Dictionary of the Ukrainian language edited by B. Hrinchenko. Also the lexical, grammatical and stylistic information about the lexeme and its reflection in the dictionary is given.

Key words: *dictionary, noun vocabulary, lexicographical note, the lexicographic ways and means.*

На початку ХХ століття 4-томний Словник української мови за редакцією Б.Д. Грінченка засвідчив неабияку потужність лексичного складу української мови і її потенційну можливість успішно розвиватися в колі інших слов'янських мов. Це був загальномовний словник, у якому здійснено спробу описати якомога повніший пласт питомо української лексики, що відображає побут, звичаї, духовні та моральні пріоритети нашого народу; зафіксовано чимало іншомовних запозичень. Словник української мови за редакцією Б.Д. Грінченка постійно перебуває під підвищеною увагою багатьох вітчизняних мовознавців, зокрема П.Й. Горещького, А.К. Мойсієнка, А.А. Москаленка, В.В. Німчука, Л.С. Паламарчука, О.І. Скопненка, які досліджували реєстровий склад, принципи укладання, зв'язок Словника з попередніми лексикографічними працями, становлення тлумачної лексикографічної традиції в Україні, періодизацію вітчизняного словникарства, а також динаміку кількісних та якісних змін в лексичному складі української мови [1; 2; 3; 4; 5; 10].

Відзначимо, що для сучасної лексикографічної теорії та практики дуже важливою є проблема семантичної структури словників, тому серед інших питань активізуються

їх лексикографічна параметризація, що відображає системні особливості досліджуваної мови, специфіку метамови будь-якої словникової продукції. У вітчизняній лінгвістиці ці питання досліджувалися Л.С. Паламарчуком, Л.П. Поповою, О.О. Тараненком, Л.О. Тименко, В.А. Широковим, В.В. Чумаком та іншими науковцями, у працях яких аналізуються структурна організація словника як системи, специфіка лексикографування різних частин мови, особливості ремаркування різних груп лексики [5; 7; 8; 9; 10; 11].

У російському мовознавстві теоретичні аспекти лексикографічної параметризації висвітлюються у працях Ю.М. Караулова, який докладно розглядає поняття словникової параметризації, визначаючи її статус, диференційні ознаки, об'єм та структуру, стверджуючи, що лексикографічний параметр є мінімальною одиницею мовної інформації, своєрідним квантом інформації про мовну структуру, тобто особливим словниковим відображенням окремих структурних рис мови [12: 51]. Таке твердження відомого лексикографа дозволяє виділити у словнику різні типи слів, які вказують на частиномовні характеристики загальнонародної лексики. Тому вважаємо необхідною спробу докладного вивчення словникової репрезентації іменникової лексики, адже іменник як частина мови об'єднує слова-назви предметів, тобто чуттєво сприйманих речей, явищ, а також результатів попереднього пізнання й узагальнення, що виступають як предмети думки, тобто поняття [13: 146].

У науковій літературі питання лексикографічної параметризації окремих граматичних класів слів розглядається не так часто. Лексикографічна практика засвідчує, що окремо взятий лексикографічний параметр не може надати повну інформацію про семантику конкретної лексеми, репрезентованої в реєстрі. Тому необхідно встановити відповідність між особливостями досліджуваних мовних одиниць і параметрами, які застосовуються для її опису в словнику. Однак беззаперечним залишається той факт, що точна репрезентація семантичних властивостей тієї чи іншої мовної одиниці реалізується семантичними параметрами.

Серед наукових праць, пов'язаних із аналізованою тематикою, звертає на себе увагу наукове дослідження Л.П. Попової, виконане на матеріалі абстрактних іменників російської мови, яка, враховуючи семасіологічну та ономасіологічну природу семантики реєстрового слова, виділяє два типи семантичних параметрів лексикографованих іменників – семасіологічний та ономасіологічний. До ономасіологічних параметрів дослідниця відносить термінологічний, нормативний, стилістичний, емоційно-оцінний, історичний, етимологічний, іншомовний, ареальний, тематичний та лінгвокраїнознавчий параметри. У межах семасіологічних параметрів лінгвістка розрізняє гомогенні (власне тлумачний, моно-, полісемічний, транспозиційний, ілюстративний) та гетерогенні. Гетерогенні параметри відображають не лише парадигматичні відношення між мовними одиницями (синонімічний, антонімічний, гіперо-гіпонімічний, омонімічний, паронімічний), а й синтагматичну організацію мови (валентнісний формальний, валентнісний комбінаторний, фразеологічний), епідигматичні зв'язки між мовними одиницями [7: 10].

Оригінальну стратифікацію лексикографічних параметрів реєстрових одиниць пропонує академік В.А. Широков, який розглядає власне лінгвальні (наголос, орфографія тощо) та екстралінгвальні параметри, що відтворюють різні процеси – діахронічні, синтагматичні, взаємодії мов, інтерференції та ін. Учений наголошує на комплексному представленні

слова у тлумачному словнику з урахуванням його лексичного, граматичного та стилістичного значень. При цьому основним елементом тлумачного словника, підвалиною всієї його структурної надбудови постає лексичне значення слова, що є одним із найважливіших у мовознавстві та центральним (системотвірним) для тлумачних лексиконів. Крім поняття, у значення слова можуть входити й інші компоненти: емоційне забарвлення, стилістична характеристика, співвіднесеність з іншими словами мови [10: 20].

У теорії східнослов'янської лексикографії наукові погляди В.А. Широкова, за яким тлумачення слова містять у собі лексичну, граматичну та стилістичну інформацію, що виражаються різними лексикографічними способами та засобами, є дуже перспективними. Адже будь-який словник має систему ремарок, серед яких виділяються лексичні, граматичні та стилістичні. Зазначимо також, що у різних типах словників лексичні, граматичні та стилістичні значення фіксуються по-різному, але в тлумачних словниках вони знаходять найповніше, найглибше вираження, оскільки утворення тлумачень базується на специфіці внутрішньої структури лексичного значення і зумовлює існування певних норм та способів їхньої побудови, що регулюються правилами, виробленими лексикографічною традицією [14: 14]. Це ще раз підтверджує необхідність врахування сучасними укладачами словників різних підходів до лексикографічного опису частин мови, фіксуючи особливості словозміни того чи іншого слова відповідно до притаманних йому категорійних ознак. Такий підхід лексикографування частиномовних характеристик слова зумовлює вибір відповідних способів та засобів словникового опису реєстру, репрезентації реєстрового слова в словниковій статті через систему ремарок, формул тлумачення, умовних скорочень та інших позначень, якими послуговується упорядник лексикографічної праці.

Лексичні значення іменникових лексем, які є основою реєстру Словника української мови за редакцією Б.Д. Грінченка, передаються за допомогою упорядкованої системи формул тлумачення, що дозволяють виленувати в Словнику окремі тематичні групи, у яких іменникова лексика об'єднується спільним значенням – семою [15: 76]. Наприклад, до тематичного ряду іменників на позначення людини за рисами характеру, вдачі тощо можна віднести такі словникові статті: **Азійт и азійт,га, м.** 2) Варварь, жестовій челоуѣкъ [16 (1: 5)]; **Добряга, ги, м.** Добрый челоуѣкъ, добрякъ [16 (1: 400)]; **Злюка, ки, об.** Злой челоуѣкъ [16 (2: 162)]; **Лобурь, ря, м.** Неотеса, болванъ, грубий челоуѣкъ [16 (2: 373)].

У наведених прикладах формула тлумачення обов'язково містить сему «челоуѣкъ» (людина), що уточнюється описово за допомогою словосполучення або ж уводиться через синонімічний спосіб дефініювання. Чимала кількість реєстрових слів тлумачаться лише синонімічним способом. Так, знаходимо слова, у дефініюванні яких упорядник використовує відсилання до їх відповідників – абсолютних синонімів, для цього використовується знак «=»: **Арабець, бя, м.** = Араб [16 (1: 8)]; **Глум, му, м.** Насмѣшка, издѣвка, посмѣяніе [16 (1: 291)]; **Лупина, ни, ж.** Скорлупа, шелуха, плева (сѣменная), жижица (на кукурузѣ, яблѣкъ) [16 (2: 382)]; **Облізок, зка, м.**=Обаполок [16 (3: 15)]; **Сміхованець, нця, м.** Шутникъ, забавникъ, скоморохъ [16 (4: 158)]; **Хихіт, хоту, м.** Смѣхъ, хихиканье [16 (4: 99)].

Аналізована праця характеризується паралельним вживанням знака «=» та відсильної конструкції «То же, что» до слова, тотожного певній лексемі за предметно-поняттєвою

віднесеністю: **Бер, ру, м.** То же, что и кладка [16 (1: 50)]; **Бистрінь, ні, ж.** = **Бистрина** [16 (1: 57)]; **Державо, ва, ср.** То же, что и **держава 1**, а также вообще то, что помогает держаться, удерживаться [16 (1: 370)]; **Джерга, ги, ж.** То же, что и запаска, но из неоткрашенной шерстяной ткани из натурального цвета [16 (1: 375)]; **Хмизняк, ка, м.** Мелкий кустарник, то же, что и **хмиз 2** [16 (4: 405)].

Не менш цікавими у Словнику Б.Д. Грінченка є відсильні тлумачення, для яких у словнику є спеціальна ремарка *см. – смотри.*, яка може стосуватися як усіх, так і окремих значень слова чи його відтінків: **Арабин, на, м.** *См.* араб [16 (1: 8)]; **Баба, би, ж.** 7) Баба-яга. *См.* яга; **Лежень, жня, м.** 4) Лежачий улей. *См.* **Лежак 3** [16 (2: 353)]; **Правіжка, ки, ж.** Взыскание, требование уплаты. *См.* **Правина** [16 (3: 400)]; **Чудак, ка, м.** Чудакъ. *См.* **Чудар** [16 (4: 475)].

Лексикографічне представлення іменників у Словнику Б.Д. Грінченка характеризується відображенням граматичних категорій, типових для цього лексико-граматичного класу, зокрема роду, числа та відмінка. Як і в інших словниках тлумачного типу, варіанти заголовного слова в аналізованому лексисі подаються за алфавітом. Змінені слова фіксуються в їхній початковій граматичній формі, потім наводяться показники словозміни. Для іменника початковою формою є називний відмінок однини. Іменники, які вживаються тільки в множині, подаються у формі називного відмінка із вказівкою форми родового відмінка: **Аркуш, ша, м.** *Листъ бумага, жести* [16 (1: 9)]; **Балухи, хів, мн.** 1) Выпученные глаза [16 (1: 25)]; **Лестощі, щів, ж.** *мн.* Лестъ [16 (2: 356)]; **Прирамки, мн.** Двойные плечи въ мужской рубашкѣ [16 (3: 435)]; **Чуні, нів, мн.** Валенки [16 (4: 478)].

Для вираження словозміни біля кожного реестрового слова упорядник використовує граматичні ремарки, що стосуються роду, числа та відмінку. При відмінюваних іменниках у Словнику Б.Д. Грінченка наводиться форма родового відмінка однини і рід. Біля всіх аналізованих одиниць знаходимо ремарки *м., ж., с., об.*, що відповідно вказують на чоловічий, жіночий, середній та спільний (*общий*) роди: **Бабрання, ня, с.** Занятіе грязной работой, лачкотня [16 (1: 15)]; **Базала, ли, об.** Мямля, неповоротливый [11, 19]; **Жандар, ра, м.** Жандармъ [16 (1: 474)]; **Жарина, ни, ч.** Раскаленный уголекъ [16 (1: 474)].

Так, до всіх відмінюваних іменників послідовно подається форма родового відмінка. Якщо ж слово має паралельне вживання флексій, то Словник фіксує обидві форми, при цьому спостерігаємо нормативне вживання обох закінчень, що свідчить про відсутність розрінення значень слова на цьому етапі розвитку української мови: **Аркан, на і ну, м.** 1) Родъ гуцульскаго танца мужчинъ. **Аркана танцювати.** 2) Арканъ [16 (1: 9)]; **Єрусалим, ма і му, м.** Іерусалимъ [16 (1: 468)]; **Жак, ку і ка, м.** 1) Расхищение, грабежь, расхватъ [16 (1: 471)]; **Сойм, ма і му, м.** Сеймъ [16 (4: 165)].

Параметризація невідмінюваних іменників у Словнику здійснюється за допомогою граматичної ремарки *нескл.*, але інколи автор використовує повну форму, а не відповідне скорочення: **Авто-да-фе, с.** *несклоняемое.* Автодафе, сожженіе инквизиціей еретика [16 (1: 3)]; **Бари, мн.** *нескл.* Разказы, болтовня [16 (1: 30)]; **Буки, нескл.** Славян. названіе буквы **Б**; **Капут, несклоняемое.** Конецъ, смерть, гибель [16 (2: 219)]; **Пані, ні, ж.** *нескл.* Барыня, госпожа [16 (3: 92)].

Словник за редакцією Б.Д. Грінченка подає також й інші семантичні характеристики, зокрема такі як категорія збірності, на яку вказує ремарка *соб.* – *имя собирательное*: **Бабота, ти, ж.** *соб.* Баб'є [16 (1: 15)]; **Бадилля** и **баділля, ля, с.** *соб.* Стебли, былинки, ботва [16 (1: 19)]; **Заміття, тя, с.** *соб.* Сугробы снѣга [16 (2: 66)]; **Орішення, ня, с.** *соб.* Орѣховыя деревья [16 (3: 63)]; **Рогатизна, ни, ж.** *соб.* Рогатий скотъ [16 (4: 26)].

Для фіксації стилістичних характеристик реєстрових іменників у Словнику української мови за редакцією Б.Д. Грінченка використовується система ремарок та умовних позначень, які характеризують обмежену у вживанні лексику. Стилістичні ремарки подаються після граматичних перед тлумаченням, якщо вони стосуються усіх значень, або перед окремим значенням чи відтінком. Функціонування системи стилістичних ремарок дає можливість характеризувати реєстрові одиниці за функціонально-стильовими, часовими, емоційно-оцінними, частотними та іншими ознаками. Однак на час укладання Словника української мови за редакцією Б.Д. Грінченка традиції стилістичного ремаркування лише розвивалися, тому в аналізованій лексикографічній праці знаходимо незначну кількість стилістичних ремарок, які не завжди вживаються послідовно. У переліку умовних скорочень Словника Б.Д. Грінченка знаходимо лише декілька ремарок, зокрема *зоол.* (*название зоологическое*) та *раст.* (*растение*), яка вказує на належність лексеми до відповідної терміносистеми, а також *насѣк.* (*насѣкомое*), *пт.* (*птица*), що уточнюють значення відповідного слова: **Дарморос, су, м.** *Раст.* лицій, *Lucium barbarum* [16 (1: 358)]; **Кедруша, ші, ж.** *Зоол.:* кедровка пестрая, *Corvus caucatactes* [16 (2: 234)]; **Пільх, ха, м.** *Зоол.* *Agvicola*, полевая мышь [16 (3: 187)]. Варто також відзначити, що вживання ремарок також не завжди послідовне. Наприклад, одне з лексичних значень слова «бабка» є «*стрекоза*», біля якого є ремарка *зоол.*, але немає вказівки на те, що це комаха: **Бабка, ки, ж.** Ум. отъ **баба.** 12) *Зоол.* – Стрекоза [16 (1: 14)]. Можливе також використання лише родо-видової ремарки: **Берегівка, ки, ж.** *Пт.* стрижь, *Hirundo hiraria* [16 (1: 51)]; **Перепел, ла, м.** 1) *Пт.* перепель. *Tetrao coturnix* [16 (3: 129)].

Аналіз реєстру Словника Б.Д. Грінченка засвідчує наявність іменникових мовних одиниць, що належать до різних сфер функціонування, адже відомо, що увесь масив мовного матеріалу, представленого у Словнику, упорядники зібрали із творів української літератури та усного народного мовлення.

Дослідники відзначають, що ця лексикографічна праця мала два основних джерела поповнення реєстру – мову творів українських письменників та народну творчість, тому один пласт лексики належить до української літературної мови, а інший – до української живої народної мови [1: 135]. Водночас аналізована лексикографічна праця не має чіткої та послідовної системи ремаркування, що пояснюється початковим етапом вироблення теоретичних засад укладання багатотомних тлумачних словників української мови на загальнослов'янському тлі. Оскільки для розмежування загально-вживаної та вузьковживаної лексики, наприклад, діалектної, у Словнику спеціальних ремарок немає, то упорядник вдається до застосування ареального параметру, що виражається спеціальними умовними скороченнями: *Лубен. у.* – *Лубенській уѣздъ*, *Одесс. у.* – *Одесскій уѣздъ.*, *Гуцул.* – *Гуцульщина*, *Донск. об.* – *Донская область* тощо. У такий спосіб у Словнику окреслено ареал поширення того чи іншого слова, тобто вказано

адміністративну чи етнічну територію, де вживається лексема. Такі позначки можна вважати непрямими вказівками розмежування літературного та діалектного вживання слова: **Відзимки, ків**, *м, мн.* Исходь зими, время послѣ зими, когда еще возвращаются зимня явленія. *Берд. и Житом. у.* (лексема вживається у Бердичівському та Житомирському регіонах) [16 (1: 213)]; **Глушманка, ки**, *ж.* Глухая женщина. *Одесс. у.*(слово поширене на Одещині) [16 (1: 292)]; **Хрускавки, вок**, *ж. мн.* Клубника. Гуцул. (лексема функціонує на Гуцульщині) [16 (4: 416)].

У деяких випадках стилістичні характеристики іменників настільки тісно поєднуються з лексичними чи граматичними, що їх важко розмежувати. Так, ремарки *ув.* та *ум.* – *имя увеличительное* та *имя уменьшительное* позначають як лексичне, так і стилістичне значення відповідно, які одночасно виражають і граматичне, і стилістичне значення слова. Це зумовлено двоїстою природою демінутивів та аугментативів, які одночасно вказують на фізичні показники (розмір, вагу, довжину, об'єм предмета тощо), а також виражають емоційно-оцінне навантаження лексеми: **Ангел, ангол, ла** и **ангель, ля**, *м.= Янгол. Ум.* **Ангелочок** [16 (1: 7)]; **Бабак, ка**, *м. 1)* Байбакъ, сурокъ. *Ум.* Бабачок. *Ув.* Бабачище [16 (1: 13)]; **Бабега, ги**, *ж.* Бабищо. *Ув.* отъ **баба** [16 (1: 13)]; **Вовцога, ги**, *м.* *Ув.* отъ **вовк** [16 (1: 245)].

Використання ремарок у вказаних словникових статтях не дозволяє однозначно визначити межу між семантикою згрубілості чи пестливості та значенням, що виражає збільшення чи зменшення розмірів предмета. Наприклад, при іменнику «ангелочок» подається вказівка на емоційно-експресивне навантаження, хоча одночасно виражаються зменшувальні характеристики об'єкта без додаткової конотації.

Отже, іменникова лексика у Словнику української мови за редакцією Б.Д. Грінченка лексикографується за допомогою відповідної системи способів та засобів, яка допомагає визначити лексичні, граматичні та семантичні характеристики реєстрових слів. У Словнику функціонує відповідна система ремарок, які вказують на особливості словозмінної парадигми іменника, його приналежність до певних лексико-граматичних та тематичних груп, функціональних стилів, сфер вживання тощо. Характерною особливістю Словника української мови за редакцією Б.Д. Грінченка є використання системи умовних скорочень, які вказують на адміністративну чи етнічну територію функціонування лексеми, тобто у такий спосіб розмежовується загальноновживана лексика та діалектизми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії / П. Й. Горещкий. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 242 с.
2. Мойсієнко А. К. Пишний яр української мови, української словесності / А.К. Мойсієнко // Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 112–116.
3. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії / А. А. Москаленко. – К. : Рад. шк., 1961. – 172 с.
4. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською : [текст] / В. В. Німчук ; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.

5. Паламарчук Л. С. Тлумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу : доповідь на VII Міжнародному з'їзді славистів / Л. С. Паламарчук . – К. : Наукова думка, 1973. – 20 с.
6. Скопненко О. І. «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка на тлі білоруської лексикографічної практики кінця XIX – початку XX ст. / О. І. Скопненко // Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 167–171.
7. Попова Л. П. Семантична параметризація абстрактних іменників у лінгвістичних словниках: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філ. наук. / Л. П. Попова. – К., 2008.– 20 с.
8. Тараненко О. О. Українська лексикографія 1917 – поч. 21 ст. / О. О. Тараненко// Українська мова. Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголов.), О. О. Тараненко (співголов.), М. П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 300–304.
9. Тименко Л. О. Тлумачна параметризація абстрактних іменників / Л. О. Тименко // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 21. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 52–59.
10. Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії / В. А. Широков, В. М. Білоноженко, О. В. Бугаков та ін. – К. : Довіра, 2010. – 295 с.
11. Чумак В. В. Стилiстичне ремаркування слiв i словосполучень у 20-томному тлумачному словнику української мови / В. В. Чумак // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології : MegaLing-2011 : [зб. наук. пр.] / НАН України, Укр. мовно-інформ. фонд. – К. : УМІФ, 2012. – С. 361–371.
12. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1981. – 366 с.
13. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля-2000, 2003. – 464 с.
14. Словник української мови в 20-ти томах / за ред. В. М. Русанівського ; НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 1 :А–Б. – 912 с.
15. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – С. 69–81.
16. Словник української мови : в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка. – К. : Киевская Старина, 1907 – 1909.